

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Ярослав ФАЙЗУЛІН,
*кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

Другий Зимовий похід частин Армії УНР у листопаді 1921 року був завершальною сторінкою в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Його поразка негативно позначилася на перебігу повстанського руху в Україні та становищі української еміграції в Польщі й Румунії, яка більше не змогла об'єднатися для продовження боротьби за самостійну й незалежну Україну.

Другий Зимовий похід Армії УНР знайшов досить помітне відображення в історичних джерелах. Фактично, він представлений всіма наявними видами джерел, які ми традиційно поділяємо на декілька груп: опубліковані документи, архівні мате-

ріали, спогади сучасників і матеріали тогочасної преси. Однак і дотепер в українській історичній науці не здійснено спроби їх, бодай, загального огляду.

У цій статті ставиться завдання подати огляд найважливіших історичних джерел з історії Другого Зимового походу та їх коротку характеристику: місце зберігання або публікації, інформаційні можливості, важливість для висвітлення теми.

Поодинокі згадки про Другий Зимовий похід і підготовку загальноукраїнського повстання у 1921 році зустрічаємо в радянських документальних публікаціях з історії революції та громадянської війни, здебільшого, в контексті висвітлення боротьби влади

УСРР з «політичним бандитизмом», діяльності радянських органів держбезпеки або ж зовнішньої політики УСРР та РСФСР [1].

В незалежній Україні серед перших документальних видань, у яких йдеться про підготовку Другого Зимового походу був збірник «Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр.» [2]. Представлені документи досить повно висвітлюють розвідувальну та контррозвідувальну діяльність ППШ: формування розвідувальних органів та мережі, механізми роботи розвідників, підготовку кваліфікованих кадрів, характеристику отриманої інформації тощо. Відзначимо, що слабка конспірація і контррозвідувальна робота були вагомими недоліками в роботі ППШ. Він не міг на рівних конкурувати з радянськими спецслужбами, що стало однією із вагомих причин поразки Другого Зимового походу і невдачі загальноукраїнського повстання.

Надзвичайно цінним для висвітлення теми джерелом є автобіографія Ю. Тютюнника, опублікована О. Божком [3]. Вона була написана генералом у 1923 році, після його виведення в результаті чекістської операції з Польщі на територію УСРР. Цікаво, що писав Ю. Тютюнник автобіографію не довільно, а відповідаючи на запитання, поставлені головою ДПУ УСРР В. Балицьким. Це, очевидно, мало свій вплив на його «щирість», а відтак – на об'єктивність документа. Тому до його аналізу історики мають підходити з високою долею критичизму. Утім, автобіографія Ю. Тютюнника детально розкриває особисті стосунки в вищому політичному і військовому керівництві УНР, створення і діяльність ППШ, участь польського Генштабу в роботі цього повстанського органу, формування повстанської мережі в Україні і підготовці загальноукраїнського повстання у 1921 році.

Справі підготування рейду частин Армії УНР з польських таборів для інтернованих в Україну з метою підняти загальне антибільшовицьке повстання, присвячені листи Головного отамана С. Петлюри до керівника

ППШ Ю. Тютюнника, опубліковані М. Ковальчуком [4]. Серед іншого, епістолярії проливають світло на деякі малознані аспекти підготовки походу: організаційні директиви С. Петлюри, призначення до повстанських груп цивільних уповноважених, стратегію Другого Зимового походу, особисті відносини між С. Петлюрою та Ю. Тютюнником тощо.

Перебіг Другого Зимового походу висвітлює доповідь начальника штабу Повстанської армії полковника Ю. Отмарштайна Головному отаманові С. Петлюрі, яку повторно опублікував М. Ковальчук [5]. Вперше зазначена доповідь Ю. Отмарштайна була опублікована 1930 року у «Літописі Червоної Калини» [6]. Поряд з поденним описом походу, Ю. Отмарштайн відзначив недоліки в його організації та значення для українського державотворення.

Важливу інформацію про політичне керівництво УНР і участь цивільного керівництва у Другому Зимовому поході, наявність української агентури в радянському середовищі, боєздатність Повстанської армії і ставлення населення до учасників походу містять матеріали архівно-слідчої справи, заведеної на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської армії. Їх частково опублікував відомий архівіст, історик, археограф А.Кентій [7].

Документи, присвячені підготовці загальноукраїнського повстання у 1921 р. опублікував в додатках до своєї статті В. Василенко [8]. Зокрема, описану 3 квітня 1929 року Ю.Тютюнником на вимогу слідчих, схему організації роботи ППШ, запис розмови «по прямому проводу» завідуючого Секретно-оперативним управлінням ВУЧК Ю. Євдокимова з головою Київської ГЧК Я. Лівшицем, інструкцію ППШ про тимчасову організацію влади, схему дислокації партизанських загонів в Україні станом на 1 жовтня 1921 року. Вони проливають світло на мету, завдання і заходи ППШ, налагодження розвідувальної мережі, історію Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету,

плани налагодження тимчасової влади в Україні, згідно з законодавством УНР, у разі вдалого завершення повстання.

Окремі матеріали, які відображають підтримку польською владою ППШ і Уряду УНР, погляди лідерів української еміграції, стосунки між С. Петлюрою, М. Омеляновичем-Павленком і Ю. Тютюнником, підготовку збройного виступу проти радянської України, опубліковані в збірнику «Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали» [9]. Зокрема, це доповідь таємного співробітника закордонного відділу ЦК КП(б)У та пояснювальна записка колишнього сотника УНР О. Нестеренка, завербованого ЧК.

Глибше збагнути геополітичне становище УНР на початку 1920 років, ставлення до українського державотворення лідерів західноєвропейських держав, плани української влади і військового командування, причини і масштаби повстанського руху в Україні допомагають статті й документи голови Директорії УНР Головного отамана С. Петлюри [10], який був одним із ініціаторів та організаторів походу.

Відсутність значних документальних публікацій, присвячених Другому Зимовому походу Армії УНР значною мірою зумовлена нестачею архівних матеріалів з цієї теми. Частину документів ППШ було спалено учасниками походу для того, щоб уникнути їхнього захоплення червоноармійцями. Однак під с. Малі Миньки 17 листопада 1921 року, більшовики все ж захопили низку документів ППШ. Їх, очевидно, використовували радянські органи держбезпеки з метою виявлення і переслідування активних учасників антибільшовицького руху, тиску на уряди Польщі та Румунії. Значна частина документів ППШ осіли в польських архівах, а відтак вони дуже рідко використовуються українськими істориками.

Архівні документи, пов'язані з Другим Зимовим походом розпорочені в архівосховищах як України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управ-

ління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України, так і за її межами, наприклад, у Польщі. Вони не завжди належним чином описані, що перешкоджає їх всебічному вивченню.

У численних архівних фондах, які зберігаються сьогодні в ЦДАВО України міститься досить багато документів, присвячених Другому Зимовому походу Армії УНР. Так, у фонді Раднаркому УСРР (ф. 2) зберігаються інформаційні, розвідувальні, оперативні матеріали радянських органів влади, штабу військ України та Криму, ВУЧК, які висвітлюють суспільні настрої серед населення України, масштаби українського повстанського руху, протидію більшовицьких органів держбезпеки повстанському руху в Україні у 1921 році.

Значна кількість важливих для висвітлення історії Другого Зимового походу документів містяться у фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (ф. 4). Особливо цінними для нас є агентурні матеріали більшовицьких розвідувальних підрозділів про повстанський рух в Україні у 1921–1922 роках, про підготовку і перебіг Другого Зимового походу. Діяльність ППШ, а також української еміграції в Польщі та Чехословаччині знайшла відображення в повідомленнях повноважних представників УСРР в цих країнах. Тут також міститься дипломатична переписка Народних комісаріатів закордонних справ УСРР та РСФФР, копії радянських нот-протесту до урядів Польщі та Румунії з приводу надання допомоги українським повстанським органам. Вони показують, що радянські органи держбезпеки були достатньо поінформовані про діяльність ППШ і підготовку всеукраїнського повстання і вживали заходів для його нейтралізації. Крім того, у цьому фонді осіли документи ППШ – накази, рапорти, інструкції, свідчення повстанців, захоплених радянськими органами держбезпеки. Значна

частина з них стосується організації повстанського руху штабом Південної повстанської групи А. Гулого-Гуленка.

Документи із фондів Військового міністерства УНР (ф. 1075) і Генерального штабу Армії УНР (ф. 1078) відображають становище української армії у польських таборах для інтернованих, настрої, що панували серед українських вояків (щодо продовження національно-визвольних змагань, заходів більшовицької влади в УСРР), ставлення польської влади до українців, формування повстанських відділів у таборах та ін. Крім того, тут містяться повідомлення про політичну та економічну ситуацію в Україні, схеми дислокації червоноармійських частин і матеріали про діяльність повстанських загонів в Україні.

Окремі документи, що стосуються Другого Зимового походу було знайдено у фонді Канцелярії Директорії УНР (ф. 1429). Це, зокрема повідомлення про повстанський рух в Україні, листування МЗС УНР з дипломатичною місією УНР в Румунії про заплановане всеукраїнське антибільшовицьке повстання, а також листи старшин Армії УНР про підготовку походу українських військових частин на територію України і диверсійних актів проти радянської влади.

Чимало документів з фонду Міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696) відображають взаємодію Уряду УНР з урядами Польщі й Румунії, ставлення влади західноєвропейських країн до «українського питання», протистояння між українськими дипломатами та представниками УСРР і РСФРР на міжнародній арені, співпрацю ППШ із російськими емігрантськими організаціями, а також інформації про політичне та економічне становище в УРСР та невдале завершення Другого Зимового походу.

Перебіг повстанського руху в Україні, а також репресивні заходи, які вживала радянська влада у боротьбі з повстанцями (вилучення продовольства, заслання в концтабори, взяття заручників і їх розстріли) досить повно відображені в документах

фонду Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР (ф. 3204). Тут зібрані повідомлення, протоколи засідань, телеграми і листи Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР та відповідних губернських нарад (Київської, Волинської, Подільської, Одеської та ін.), а також агентурні повідомлення іноземного відділу ВЧК. Для висвітлення теми дослідження цікавими є списки повстанських загонів, що діяли в Україні та повстанських ватажків, що згодилися на більшовицьку амністію й припинили боротьбу.

Найбільша кількість документів, які є надзвичайно цінними джерелами для висвітлення історії Другого Зимового походу зберігаються у фонді Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (ф. 2297). Нагадаємо, що ППШ було створено в Польщі з ініціативи С. Петлюри у січні-лютому 1921 року. Цей повстанський орган займався підготовкою загальноукраїнського антибільшовицького повстання. Виявлені документи відображають процес створення і структуру ППШ, його підтримку польським Генштабом, налагодження зв'язків з українськими повстанцями і формування повстанської мережі в Україні, підтримку ППШ повстанського руху в Україні і підготовку загальноукраїнської повстанської акції, організацію розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, підготовку Другого Зимового походу і його перебіг, творення проектів документів згідно з якими мало відбуватися управління Україною у випадку відновлення влади Уряду УНР.

Матеріали різнопланового характеру, які так чи інакше стосуються Другого Зимового походу містяться також у фондах Всеукраїнської центральної комісії незможних селян НКВС УСРР (ф. 257), ВУЧК (ф. 3361), Колекції документальних матеріалів про діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій РУП-УСДРП (ф. 3805), Українського історичного кабінету при архіві Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки (ф. 3866), Колекції до-

кументальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб (ф. 4465) та ін.

Чимало важливих джерел з історії Другого Зимового походу можна знайти серед матеріалів ЦДАГО України. Зокрема, у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ф.1, оп.20) зберігаються розвідувальні зведення, повідомлення, протоколи засідань ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЧК, Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР за 1921 рік, що стосувалися петлюрівської повстанської боротьби в Україні. До найцінніших джерел, що висвітлюють участь Бессарабської повстанської групи у Другому Зимовому поході належить протокол допиту її командувача А. Гулого-Гуленка [11]. У документі йдеться про формування штабу Південної групи і його підтримку румунським Генштабом, призначення і діяльність керівників районних повстанських організацій, суперечки між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником тощо.

Важливими для вивчення історії Другого Зимового походу є матеріали архівно-слідчих справ, заведених радянськими органами держбезпеки на учасників Другого Зимового походу, що потрапили в полон або добровільно здалися радянській владі. Частина зазначених архівно-слідчих справ у 1990-х рр. з ГДА СБ України було передано до ЦДАГО України. Сьогодні вони зберігаються у фонді «Колекція позасудових справ реабілітованих» (ф. 263). В архівно-слідчих справах поряд із матеріалами слідства (протоколами допитів, пояснювальними записками заарештованих та ін.) у якості речових доказів зберігаються також офіційні документи як УНР, так і радянської сторони.

А. Кентій у ході підготовки опису документів фонду 263 виявив архівно-слідчі справи учасників походу [12], зокрема, сотника Армії УНР О. Нестеренка [13], підполковника Армії УНР П. Боровського [14], а також М. Борсяя-Левака, С. Шутяка й Т. Фугела [15]. У них йдеться про підготов-

ку Другого Зимового походу і діяльність ППШ, бойові дії Волинської повстанської групи під командуванням Ю. Тютюнника та ін. Матеріали цих архівно-слідчих справ у черговий раз свідчать про слабку конспірацію і контррозвідувальну роботу ППШ. Радянські органи держбезпеки оперативно дізнавалися про всі плани повстанського органу і були готовими до нейтралізації будь-якої загрози.

Як вже відзначалося, у фондах ЦДАГО А. Кентій також виявив і опублікував окремі документи з архівно-слідчої справи на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської армії – І. І. Ващенко, С. А. Донченка, С. К. Козюлича, Є. І. Копача, П. Р. Кравченка, О. Д. Красовського, С. І. Куриленка, Д. І. Ступи. Їх від містечка Базар переправили в Київське губернське ЧК для додаткових допитів про політичне керівництво УНР і уенерівську агентуру в радянських органах, а звітди в Харків [16]. У матеріалах слідства зібрано маловідомі дані про підготовку і перебіг Другого Зимового походу. Тим більше, вони є важливими з огляду на те, що це свідчення представників керівництва і командування, які були достатньо поінформованими.

Значний джерелознавчий матеріал з історії українського повстанського руху в 1921 році та Другого Зимового походу знаходиться у фондах ГДА СБ України. Зокрема, кримінальна справа учасників Другого Зимового походу [17]. У ній зберігається список 360 вояків, розстріляних під м. Базар 21-23 листопада 1921 року, а також анкети засуджених до розстрілу козаків і старшин. Відповідаючи на запитання анкети, офіційна назва якої «Анкета для перебіжчиків чи полонених закордонних держав», полонені свідчили про час і місце свого народження, національність, соціальне походження, освіти, партійність, місце військової служби, військове звання і посаду, день розстрілу (21, 22 або 23 листопада) та відомості про реабілітацію.

Світло на окремі аспекти з підготовки Другого Зимового походу проливає крими-

нальна справа Ю. Тютюнника, заведена після другого його арешту в 1929 році [18]. Зауважимо, що з матеріалів слідства 1923 року опублікована лише автобіографія Тютюнника, інші документи не введені до наукового обігу. Цілком можливо, що вони вивезені до Росії або знищені. Серед слідчих матеріалів зустрічаються цікаві згадки про повстанську мережу ППШ, діяльність польської розвідки, відбір українських вояків у польських таборах для участі в антибільшовицькому поході. Та найважливішим документом для висвітлення теми зі справи є власноручно підготовлена Ю. Тютюнником 3 квітня 1929 року, на вимогу слідчих, схема організації й роботи ППШ [18, арк. 26–29].

Творення штабу Південної повстанської групи, формування підпільної повстанської мережі на Півдні України, збройна інвазія відділу Й. Пшонника та інших повстанських відділів на територію України відображені в слідчих матеріалах щодо командувача Південною повстанською групою А. Гулого-Гуленка [19] і керівника Одеського повстанського району, командира найбільшого збройного відділу, що взяв участь у поході Й. Пшонника [20], які чекістами об'єднані в одну кримінальну справу №66646 під назвою «Петлорівські отамани». До цієї кримінальної справи увійшли також слідчі матеріали на інших відомих отаманів Ф. Артеменка «Орлика» [21], І. Грисюка «Гайового» [22], які кидають додаткове світло на маловідомі аспекти теми.

Творення, діяльність, керівний склад, зв'язки із повстанськими організаціями та ППШ Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету відображає кримінальна справа, заведена на членів цього повстанського органу, яка складається із 17 томів [23].

Значний масив документів, присвячених національно-визвольним змаганням 1917–1921 років відклався в малознаному ГДА СЗР України. У його фондах виявлено понад 2000 оригінальних документів з особистого архіву Юрія Тютюнника, зокрема, його листи, спогади, накази по частинах

Армії УНР тощо. Всі вони потрапили до радянських органів держбезпеки після захоплення Ю. Тютюнника органами ДПУ 16 червня 1923 року. У липні 1923 року Ю. Тютюнник дав вказівку П. Бондаренкові поїхати до І. Семанюка (М. Черемшини) у Снятин і таємно вивезти до Румунії його архів. Звідти документи були перевезені до УСРР. Керівництво ДПУ використовувало їх для дискредитації Голови Директорії С. Петлюри та інших лідерів унерівського руху, розкладу української політичної еміграції й організації «поворотства» до УСРР, компрометації урядів Польщі, Франції, Румунії, які надавали підтримку державним органам УНР та українським діячам.

У значній частині документів, передусім у листуванні Ю. Тютюнника, містяться важливі згадки про Другий Зимовий похід Армії УНР. Більшість епістоляріїв Ю. Тютюнника опубліковані співробітниками Інституту історії України НАН України В. Верстюком, В. Скальським, Я. Файзуліним [24].

Частина матеріалів ППШ зберігаються в Бібліотеці Народовій у Варшаві. Там їх було систематизовано і внесено до так зв. Військового архіву. У 1990-х роках мікрофільми документів були передані до Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Багато із зазначених документів надруковані у вже згаданому збірнику документів «Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр.»

Архівні матеріали та опубліковані документи багато в чому доповнюють спогади сучасників, які є важливою складовою джерельної бази.

Так, у 1932 році редколегією збірників «За державність» було видано тематичний випуск збірника під назвою «Базар», присвяченого бойовому шляху вояків Армії УНР у Другому Зимовому поході. Так, 3-й збірник 1932 року опублікував шість праць, присвячених цій події: «Базар (1921–1931)» О. Шпілінського, «До рейду 1921 року» П. Ващенко, «15 діб на окупованій Москвою Україні» М. Чижевського, «Рейд 1921 р.»

І. Ремболовича, «За Україну, за її долю» В. Яновського і «Сторінка з Другого Зимового походу» С. Чорного. В Україні цей збірник був перевиданий Фондацією ім. О. Ольжича [25].

Деякі учасники походу власні мемуари видали окремими книжками, наприклад Г. Рогозний [26].

Впродовж 1920-1960 років спогади учасників Другого Зимового походу публікувалися багатьма діаспорними виданнями: «Літературно-науковий Вісник», «Літопис Червоної Калини», «Історичний календар-альманах Червоної Калини», «Гуртуймося», «Вісті», «Вісті Братства кол. Вояків 1 УД УНА», «Вісті Комбатанта» та ін.

Одним із найважливіших джерел є спогади самого Ю. Тютюнника. За іронією долі колишній уенерівський генерал змушений був готувати їх в УСРР під прискількивим наглядом ДПУ. У 1924 році спогади Тютюнника побачили світ окремою брошурою «З поляками проти Вкраїни» у Держвидаві УСРР [27]. Наголосимо, що саме місце видання свідчить про багато. Зокрема, про підтримку влади, «ідеологічну правильність», їх пропагандистське значення. Вступну статтю, яка задавала відповідний ідеологічний тон, підготував М. Любченко. У ній жорстко критикується С. Петлюра, «полонофільство» лідерів УНР, «петлюрівство», яке у брошурі – є синонімом анархії і безвладдя. Змістовно та стилістично «З поляками проти Вкраїни» відрізняються від виданих в Західній Україні праць Ю. Тютюнника – «Зимовий похід 1919–20 рр.», публікацій у «Літературно-науковому віснику» [28], а також – від неопублікованих праць і спогадів Ю. Тютюнника. Тому великі сумніви викликає їхня автентичність.

Утім, спогади Тютюнника містять також цінні відомості про його роботу на чолі ППШ, участь польського Генштабу в діяльності ППШ, підготовку загальноукраїнського антибільшовицького повстання, заходи штабу Південної повстанської групи на чолі з А. Гулим-Гуленком, формування Повстанської армії тощо.

Інформаційні повідомлення про антибільшовицьку боротьбу в Україні та суспільні настрої в УСРР часто публікувалися на сторінках українських діаспорних періодичних видань – галицьких газетах «Діло», «Новий час», «Нова зоря», «Українські вісті» і «Українське слово», варшавських «Послідні новості», «Українська трибуна» і «Свобода», кишинівському «Нове слово». Повстанський рух в Україні був також відображений в більшовицьких газетах «Пролетарська правда», «Вісті ВУЦВК», «Правда» та ін., але подавався виключно як «політичний бандитизм».

Здійснений нами аналіз історичних джерел свідчить, що дослідження історії Другого Зимового походу мають під собою широку і різноманітну джерельну базу, репрезентовану опублікованими документами, архівними матеріалами, мемуарними джерелами і періодичною пресою. Однак, опрацьовуючи їх, історик стикається з низкою проблем – розпорошеністю архівних документів, відсутністю репрезентативних описів, некомплектністю газет, суб'єктивізмом спогадів і газетних публікацій. Все це вимагає від дослідників належної професійної підготовки, володіння методологією опрацювання різних видів джерел, вміння застосовувати комплексний підхід і критичний аналіз історичних джерел.

ДЖЕРЕЛА

1. Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений за 1921 г. – Х., 1921. – 290с.; Советское строительство в Левобережных районах Молдавии 1921-1924. Сборник документов и материалов. / Б. К. Визер, З. М. Иванова, И. И. Герехина. – Кишинев, 1977. – 377 с.; Документы внешней политики СССР. Под ред. А. А. Громько и др. – М., 1960. – Т. 4 – 19 марта – 31 декабря 1921 г. – 836 с.
2. Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів. / Д. В. Веденеев. О., Стадник (упоряд.), Сідак В. С. (ред.). – К., Ін-т СБУ України, 1995, – 167с.
3. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 24-56.
4. «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу». Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921 р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Ч. 13. – С. 56-66.
5. Доповідь начальника Польового повстанчого штабу УНР полковника Ю.Отмарштейна Головному отаманові про рейд української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Ч. 13. – С. 67–82.
6. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12–13. – Ч. 7–8. – С. 17–20.
7. Кентій А. В. До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду) // Архіви України. – 2008. – №3–4 (261). – С. 124–134.
8. Василенко В. Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – Ч. 1–2 (30/31). – С. 138–196.
9. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. / Упорядн. : Лозицький В. С. (голова), Бажан О. В., Власенко С. І., Кентій А. В. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
10. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 1. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 480 с.; Т. 2. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1979. – 627 с.; Т. 3. – К. : Фондація ім. О. Теліги, 1999. – 616 с. – Т. IV. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.; Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. Редкол.: Сергійчук В. І., Кентій А. В., Лозицький В. С.– К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 91 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1040. – 29 арк.
12. Кентій А. В. Листопадовий 1921 року рейд Ю. Тютюнника в Україну (сторінками архівно-слідчих справ ЦДАГО України) // Архіви України. – 2002. – №1-3. – С. 187–193.
13. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №51642 ФП.
14. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №51662 ФП.
15. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №53120 ФП.
16. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр.71525-ФП.
17. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Спр. № 74629-ФП.
18. ГДА СБ України. – Спр. № 73862-ФП.
19. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 12.
20. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 16.
21. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 8-11.
22. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр.66646. – Т. 2-7.
23. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр.74760-ФП.

24. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К. : «Дух і літера», 2011 – 616 с.

25. Другий Зимовий Похід: Листопадовий Рейд. Базар. 36. Статей. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 230 с.

26. Рогозний Г. Базар. – Чернівці, 1934. – 84 с.

27. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків : Державне видавництво України, 1924. – 110 с.

28. Юртик Г. Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 125–134; Юртик Г. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 1. – С. 31–42; Юртик Г. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 228–234; Кн. 4. – С. 306–315; Юртик Г. Стихія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 223–238; Юртик Г. Творимо // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 6. – С. 147–163.